

... Datter veldtpredicanten sullen veesen, die het legher volghen ...'

Een karakteristiek van het veldpredikerschap in de 16e en 17e eeuw

Oriëntatie

De Reformatie was nog een beweging. Toen reeds waren er vorsten, die daarin meegingen en voor hun legers predikanten aantrokken voor de godsdienstige begeleiding. Dat moet in navolging zijn gebeurd van de Rooms-Katholieke vorsten. De legers van Karel V en Philips II, samengesteld meestal uit militairen, afkomstig uit Zuid-Europese landen, hadden hun aalmoezeniers, onmisbare dienaren van de Kerk, tijdens het gevaarlijke leven, en het veelvuldig sterven, te velde. Wij weten, onder anderen, dat op de schepen van de Portugezen en bij hun veldlegers priesters waren. Eveneens bij Italiaanse-, Spaanse- en Franse legereenheden.

De aanstelling van deze Rooms-Katholieke en Protestantse godsdienstige verzorgers geschiedde door vorsten, of, als in Zwitserland, door stadsregeerders, vaak in overleg met de kerkelijke leiders of bestuurders. De kerken stelden zulke werkers bij de legers beschikbaar. Toch gebeurde dat meestal op initiatief, en met aandrang, van de vorst of de legerleider. De legerleider was meestal tevens de vorst.

In landen waar de reformatie van Luther doorzette, kreeg de vorst, vanuit de kerk, een speciale verantwoordelijkheid. Ook in de Nederlanden werd, zij het vanuit geheel andere overwegingen, aan de overheid, de Staten, een beschermende- en bevorderende taak met betrekking tot de godsdienst toegekend.

Daarin paste zeker de zorg van de Overheid voor de troepen, in godsdienstig opzicht. In de Nederlanden waren vanaf de Reformatie, zowel de Kerk als de Staat nog in wording, nauw met elkaar verweven. De radius van hun autoriteit was nog niet scherp bepaald. Maar ook wat later, als Kerk en Staat geïnstitueerd zijn, en de terreinen van hun werkzaamheid en verantwoordelijkheid engszins evenwichtig zijn uitgezet en afgebakend, blijkt hoe moeilijk het is, de plaats van de godsdienstige verzorger bij het leger in beider gebied te markeren. Van het begin af verkeert de ambtsdrager van de Kerk bij het leger in het grensgebied van Kerk en Overheid. Meestal is het de persoon van de godsdienstige verzorger die zelf zijn plaats kiest, en de accenten legt. Door goed en kwaad gerucht is hij zijn weg gegaan, wel eens niet begrepen door zijn eigen Kerk of omgekeerd: omstreden in het leger, vanwege zijn al te sterke binding aan de Kerk.

Met en zonder kerkelijke opdracht, of bevel van militaire- of burgeroverheid, hebben de verzorgers zich voor de militairen en hun geestelijk welzijn ingezet.

Ook in de tijd van wording, van zowel de Kerk als de Overheid in de Nederlanden, is er vanuit de Kerk zorg voor de troepen geweest, al waren er nog geen funktionarissen duidelijk voor aangewezen en moeilijk beschikbaar.

Reeds op 10 augustus 1570 vaardigde Willem van Oranje te Dillenburg, een bevelschrift uit luidende: 'dat de Capiteinen elk op zijn schip hebben sullen eenen Minister, om Gods Woord te verkondigen, gebeden doen, en de soldaten met de schippers houden in Christelijke zedigheid'. Er zijn berichten uit die dagen dat met wat Willem van Oranje zou hebben gewenst toch niet altijd is rekening gehouden. Niet temin worden de meeste bijzondere werkzaamheden van een protestantse godsdienstige verzorger hier reeds duidelijk om-

schreven. Het verkondigen van Gods Woord geldt in de eeuwen daarna steeds als de hoofdtaak. In de praktijk kwamen daarbij de bediening van de sacramenten, de Doop en het Avondmaal. Bij dat 'gebeden doen' moet gedacht worden aan het dagelijks gebed met schriftlezing en korte uitleg, en op het slagveld het gebed voor, en ook wel met, de gewonde of stervende militair. Typisch voor de verzorging door de calvinistische predikanten is ook dat de Kerk, en ook wel de legerleiders, van hen verwachten een 'houden in Christelijke zedigheid'. Het is stevast de bedoeling van de Kerk in de Nederlanden geweest bij het ruwe soldaten- en scheepsvolk, bij degenen, die met handelsschepen meevoeren en zich aan vreemde kusten vestigden, 'dat de Coloniers ten allen tijden zijn voorzien van één of meer Bedienaars des Goddelijken Woordts, teneinde de Coloniers ende de verdere opgesetenen aldaer in de vrees des Heeren, ende Laere ter Zaligheidt geleijdt ende onderwelen mogen worden.' (1682, overdracht van Suriname door de Staten van Zeeland aan West-Indische Compagnie).

Wat de opdracht van Willem van Oranje tot het aanstellen van eenen Minister betreft, zou het mogelijk zijn dat Petrus Datheen de Prins tot deze formulering van de opdracht heeft geïnspireerd.

Wij weten namelijk dat Datheen, rondom 1570, bepaalde diensten voor Prins Willem heeft uitgevoerd. Gelet op de calvinistische toonzetting van het bevel denken wij meer aan de calvinistische adviseur-hofprediker, dan aan de Prins zelf, achter de formulering. Omdat de godsdienstige verzorger van militairen in het grensgebied tussen Kerk en Overheid opereert, zullen wij niet alleen in de kerkgeschiedenis, maar ook in de algemene (en Nederlandse) geschiedenis historische gegevens moeten opsporen.

De Reformatie is zowel in de Noordelijke- als de Zuidelijke Nederlanden binnengekomen.

Dat was vrijwel tegelijkertijd met de latente- en daarna openlijke strijd tegen Karel V en Philips II. Het verzet was eerst het meest duidelijk in de Zuidelijke Nederlanden, waar de Edelen in Brussel (de Geuzen) in opstand kwamen. Karel V heeft geprobeerd om in zijn erflanden iedere beweging met reformatorische achtergrond de kop in te drukken. Even was het de invloed van de Reformatie van Luther welke zich liet gelden. Maar al heel snel kreeg de calvinistische richting meer betekenis. Die kwam uit Genève, via Frankrijk, waar de Calvinisten tegelijk voor hun godsdienstige en politieke vrijheid stredden. Onder Philips II werd de druk op beide richtingen onverdragelijk. Het bewind van de Hertog van Alva heeft de tegenstelling nog meer verscherpt. 18000 ketters werden terechtgesteld. Onder hen waren ook de twee Rooms-Katholieke graven Egmond en Hoorne. Niet voor ieder gold: pro libertate et religione, in gelijke mate. De vrijheidsstrijd werd tenslotte in de Noordelijke Nederlanden, de Zeven Provinciën, met een overwinning bekroond, een overwinning die tot onafhankelijkheid in politiek opzicht leidde, maar ook tot een triomf van het Calvinisme, dat staatsgodsdienst werd.

De Zuidelijke Nederlanden bleven Spaans. Daar zette tegelijk de katholisering en de romanisering door en daarmee was tevens verbonden de maatschappelijke neergang, terwijl in de noordelijke Nederlanden een bloeitijd aanbrak. Vele reformatorische christenen uit Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden vluchtten naar de Noordelijke Nederlanden, of als zij het daar eerst ook nog niet veilig vonden, naar Duitsland. Dat laatste deed onder anderen de man, die als veldprediker en hofprediker in dienst van Duitse vorsten ook in de geschiedenis van de Noord-Nederlandse Calvinistische kerk een grote rol heeft gespeeld. Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat deze Datheen, maar ook vele Noord-Nederlandse Calvinisten zich vaak fel keerden tegen de Rooms-Katholieke kerk. De invloed van de Noord-Nederlander, de Rooms-Katholieke humanist, Erasmus, en de vredelievendheid vanuit de Doperse geest, die ook velen heeft beïnvloed, moet remmend gewerkt hebben op een al te fel opgevoerde anti-these van het Calvinisme tegenover de Kerk van Rome. Zo zijn er in het leger van de Noordelijke Nederlanden Rooms-Katholieke officieren gebleven. Zij worden

meestal in de vestingen in de generaliteitslanden, dus buiten de Unie, gelegerd. Dat is dan ook een eeuw later. Ook op het platteland, in de oostelijke provincies, telde de Rooms-Katholieke kerk nog een forse, trouwe aanhang, die met vreugde deelde in de bevrijding van de Spaanse overheersing. De provincies Holland en Zeeland, met de aan belangrijkheid groeiende steden, gaven in politiek en godsdienstig opzicht de toon aan, ook op de vloot en in het leger. Hun calvinistische overtuiging zette zo een stempel op de protestantse geestelijke verzorging. Tevens bleef er een milde, verdraagzame marge voor andersdenkenden.

Veldprediker Zwingli

Nog in 1947 wordt in officiële stukken betreffende de Protestantse Geestelijke Verzorger gesproken over 'veldprediker'. Het is ook de oudste benaming voor een predikant, die bij een landmacht-onderdeel is belast met de geestelijke verzorging van protestantse militairen. Wie in de Grote Winkler Prins het woord 'veldprediker' opzoekt, leest daar: 'zie bij Legerpredikant'. Bij legerpredikant staat dan: 'voorheen veldprediker geheten.'

Het te velde zijn bij militairen, dus het in het veld verkeren met legereenheden, - daarmee optrekken, daarbij aanwezig zijn, tijdens een veldtocht, in oorlogsomstandigheden, op een slagveld - daaraan ontleent die naam van veldprediker duidelijk zijn betekenis.

B. A. Bos merkt op: 'Van de aanvang af komen er verschillende benamingen voor: Bijv.: crigs- of krijgspredikanten, veldpredikanten, eeltprediker, legerpredikanten.' Volgens hem komt de laatste naam het meest voor. Hij doelt daarmee op de gehele periode van het begin tot heden toe.

De benaming komen wij in de 16e eeuw in het Duitse taalgebied tegen. In Duitse, Oostenrijkse en Zwitserse stukken wordt geregeld over de Evangelische of Protestantse Geestelijke Verzorger bij legereenheden gesproken, als de 'Feldprediger'.

In de tijd van de reformatie was er de strijd van de Oostenrijkse huurlegers tegen de Turken, toen er een tijdelijk einde kwam aan de overweldigende macht van de Roomse Kerk in midden Europa. In Duitsland vochten vele vorsten zich vrij van de opperheerschappij van de Roomse Keizer. In Zwitserland voerden Roomse- en Protestants-geworden steden strijd tegen elkaar. In de Nederlanden was een bevrijdingsstrijd om vrij te komen van de Spaanse overheersing en de Roomse hegemonie.

Uit die tijd lezen wij: 'Auch die katholischen Bischöfe vermochten gegen den Protestantismus der Militärgrenze nichts auszurichten, im Gegenteil, die Rücksicht auf die fortwährende Turkengefahr erheischte eine geregete Seelsorge unter der stark evangelischen Besatzung - vor allem in dem Sitze der Generalkommandos in Karlstadt, wo sogar zwei Feldpredigerstellen geschaffen worden: eine deutsche für Offiziere und die Intelligenz und eine kroatische für die Mannschaft' .

Duidelijk wordt uit dit citaat dat de protestantse geestelijke verzorging aan 'Feldprediger' werd toevertrouwd. Ook de categorieën, waar de 'Feldprediger' voor zullen zorgen, worden duidelijk vermeld.

Zwitserse steden, welke waren overgegaan naar de Reformatie, stelden in hun militaire eenheden, waarmee ze ten strijde trokken tegen de troepen van steden, die Rome trouw waren gebleven, eveneens 'Feldprediger' aan. De Zwitserse reformator, Huldrych Zwingli, heeft zelf als veldprediker in overwinningen en nederlagen van de Zuricher legereenheden gedeeld.

Eerder had hij zich gekeerd tegen de gewoonte van Zwitserse jongeren bij buitenlandse machten als huursoldaat in dienst te treden. Tegen dat 'Reislaufen' was Zwingli vooral omdat zijn grote ideaal was een vrij en evangelisch Zwitserland. Strijd in de nationale sfeer sloeg hij hoog aan. Oorlog in huurdienst was volgens hem onmenselijk en goddeloos. Bovendien wist hij van de zedelijke verwildering tijdens de huurdienst. In 1531 was zijn eigen stad in een gewapend conflict gewikkeld, dat voor het leger van Zurich met een ernstige nederlaag afliep. Daarmee kwam voorlopig een einde aan de uitbreiding van het Protestantisme in Zwitserland.

Zwingli zelf vond de soldatendood in de slag bij Keppel. Zijn standbeeld toont hem gehuld in de geleerdenmantel, de bijbel in de hand en rustende op een zwaard: 'Ein dreifacher Einschlag ist fur sein Wesen besommend geworden: Der humanistische, der politische und der evangelische.' De invloed van deze reformator Zwingli in de Nederlanden is, naast die van Luther en Calvijn, bijzonder groot geweest. Bovendien geeft zijn veldpredikerschap voor degenen, die inzicht willen verkrijgen in het veldpredikerswerk uit de beginjaren van de reformatie in de Nederlanden, duidelijke aanwijzingen. Zwingli is zowel aalmoezenier (priester bij veldlegers) geweest als veldprediker (predikant bij veldlegers). Als getrouw priester van de moederkerk, als pastoor in Glarus, ging hij zelf dikwijls met Zwitserse legereenheden mee. Zo was hij enige malen in Noord-Italië en maakte hij de slag van Marignano mee. Hij kende het barre soldatenleven van dichtbij, zo wist hij mee te praten over de excessen, welke zich voordeden.

Later, als het proces van de reformatie in zijn leven zo ver is voortgeschreden, dat hij van de fase van trouw aan de Rooms-Katholieke kerk, via Erasmus en het humanisme, en daarna door Luther, overgaat op een eigen reformatorische weg, komt hij er toe een 'plan voor een veldtocht' te schrijven. Toen er conflicten waren tussen enige Rooms-Katholieke- en Protestantse kantons, de politieke spanningen hoog opliepen, beschreef Zwingli ook de taak van de veldprediker. Een veldprediker, zo stelt hij, dient de soldaten zowel stipte gehoorzaamheid tegenover God als de commandant in te prenten. 'Waar een slecht geweten is, daar is geen onverschrokken moed. Hij moet hen ook politiek onderricht geven, want niemand kan de gewone man zo goed onderwijzen als de veldprediker'.

De jonge soldaten moeten bemoedigend worden. En dit alles moet hij hen brengen. 'met voorbeelden uit Gods woord en met interessante verhalen'.

Er wordt nog al eens gewezen op het verschil tussen Luther en Zwingli. Luther was oorspronkelijk monnik. Zijn reformatorische inzichten werden in een klooster geboren. Zwingli, een priester-wereldheer, met reformatorische inzichten, ontstaan in de harde en nuchtere realiteit van het dagelijkse leven van een politiek en godsdienstig verdeeld Zwitserland. Zo heeft men veel later de veldpredikers in de Nederlanden vaak als Zwingli gezien. Tegenover de predikant in de gemeente, de man die het leven van de wereld van de gewone mensen beter kende en tegen de ruwe realiteit was opgewassen.

In de levensweg van Zwingli zien wij hoe de reformatorische gedachten steeds duidelijker worden. Er is een proces waar te nemen van Rooms Katholiek priester te Glarus (1513-1515) priester van het bedevaartsoord Maria Einsiedeln en priester verbonden aan de grote Munsterkerk in Zurich (1518) en tussentijds met hart en ziel aalmoezenier bij Zwitserse troepen naar zijn predikantschap en veldpredikersschap na het voorjaar 1522, toen hij openlijk tegen allerlei toestanden in de Rooms Katholieke kerk optrad. Tegen de vastengeboden, het priesterhuwelijk, de beelden en de mis. In 1525 kwam een radicale breuk met de Roomse Katholieke wetgeving en de cultus. De kerken werden uiterst sober ingericht en het kerkelijk gezag, dat een eigen huwelijkswetgeving handhaafde en tucht uitoefende op het gebied van de zeden, kwam in handen van de stadsraad van Zurich. Er kwam vanuit dat stadsbestuur een regeling voor de verzorging van de armen, voor de scholen kwamen nieuwe verordeningen, en de lijfeigenschap werd in 1525 afgeschaft. Veel van wat wij hier signaleren heeft in de Nederlanden meer in Zwingli's dan in Luther's geest eveneens plaatsgegrepen. Vooral ook Zwingli's houding tegenover de wereldlijke ordeningen, en ook zijn veel levendiger deelname aan de politieke zaken van dat ogenblik, zijn terug te vinden in het optreden van de leidende figuren van de reformatie in de Nederlanden, ook bij de eerste veldpredikers daar. Mede onder de grote invloed van Calvijn leefde in de Nederlanden zeer sterk de gedachte van de theocratie, van de oppermacht van God over overheid en kerk. De overheid is diens dienstaresse Gods. Daarom is, naast de kerk, ook de overheid verantwoordelijk voor de godsdienstige verzorging van de militairen.

Als Zwingli tot de politieke en militaire top in Zurich gaat behoren heeft hij veel wereldlijk gezag. De grenslijn tussen kerk en overheid is dan niet zo duidelijk meer in zijn optreden te onderscheiden. Het is de vraag of de stadsbestuurders en de beroepsmilitairen hem, al had hij vaardigheid en inzicht, volledig hebben aanvaard.

Hij beschouwde de gewapende strijd in die jaren als een oorlog in de dienst van het Evangelie. Een oorlog voor een rechtvaardige zaak kon christelijk worden gevoerd. De strijd tegen de vijf steden zag hij als evangelische opdracht.

Weer wordt hier als in de bevrijdingsstrijd van de Nederlanden de zaak van de wereld en de kerk, uit evangelische overwegingen, duidelijk aan elkaar gekoppeld: Betrekkelijk critiekloos wordt direct gesproken over: 'pro libertate et religione'. Dat heeft zeer lang bestaan. Rondom de eerste veldpredikers in de Nederlanden hing diezelfde sfeer. Commandant Lavater voerde het commando over een militaire eenheid van een 700 man, die optrok tegen dit leger van Luzern. Deze Lavater schrijft over de veldprediker Zwingli, die bij de Zurichers is en vat samen de taak van deze protestantse geestelijke verzorger: 'Meester Ulrich Zwingli reed ook mee; en dat naar oud gebruik, om met het leger ook altijd een voorname dienaar van de kerk mee te nemen. Daarom had men hem mee willen hebben, en ook omdat hij raad kon geven en daarbij in groot aanzien was bij het volk, dat hij met vermaning en troost kon leiden'.

De plaats van de veldprediker, al is hij nog zo voornaam als dienaar van de kerk is voor Zwingli bij de soldaten in het veld. Hij is ook niet een, later zo genoemde, non-combattant. Hij streed mee in de derde slagorde, maar drong naar voren. Voor het gevecht maande hij tot kalme: 'Beste mensen, weest niet bang. Als wij moeten lijden dan is toch onze zaak goed. Beveelt u Gode aan. Hij alleen kan voor ons en de onzen zorgen. God moge u behoeden'. De strijd wordt door Zwingli gerechtvaardigd. Daarom mag en moet iedere soldaat zich in zijn leven en sterven aan God toevertrouwen, dat klinkt ook weer protestants: alleen Gods genade. De zegen is een bede en een herinnering aan Gods belofte.

De contouren van de protestantse geestelijke verzorging worden duidelijk.

Tekenend voor het optreden van Zwingli als veldprediker is ook zijn einde. In de strijd bij Kappel (1531) ging hij uit zichzelf naar de voorste linie, niet alleen om bij die hevig strijdende mannen te zijn. Hij neemt gewapend deel aan de strijd. Driemaal werd hij door een aanvalsgolf neergeworpen maar hij stond weer op. Daarna trof hem een speer. Hij zonk neer en sprak: 'Wat doet het er toe? Het lichaam kunnen ze doden, niet de ziel.' Toen hij nog levend door de vijand stervend werd gevonden, vroeg men hem, zonder hem te herkennen, of hij een priester nodig had. Maar hij schudde van neen. Daarop zei men hem dat hij de Moeder Gods en de heiligen moest aanroepen. Weer schudde hij het hoofd. Toen schold men hem voor ketter en gaf hem de genadestoot. Pas de volgende dag ontdekte men wie deze dode was. Uit wraak vierendeelde de vijandige soldaten zijn lichaam en verbrandden het met stukken varkensvles om de Zurichers elke herkenning te beletten. (dit overgenomen uit het boek van Ds. Witteveen).

Veldprediker Petrus Datheen

B. A. Bos wijst er in 'Vierhonderd jaar Legerpredikant' op, dat er van het eerste begin van de tachtig-jarige oorlog af een protestantse geestelijke verzorging was. Over door wie we werden aangesteld, hun aanwijzing en benoeming bestonden nog geen competentie-kwesties.

'Men deed eenvoudig en spontaan wat nodig was'. Toch wezen wij reeds op de verantwoordelijkheid welke lagere en hogere overheden voor de godsdienstige verzorging van hun troepen gevoelden. Zij waren het die vanaf het begin van de reformatie eensdeels het gebruik van de Rooms-Katholieke overheden overnamen en anderendeels als mensen die bewust, met hun landslieden, voor de reformatie hadden gekozen, nu ook in die geest begeleiding en verzorging door een veldprediker verlangden. Daarbij moeten wij verder aantekenen dat in landen waar de reformatie van Luther door vorst en volk werd aangehangen, de vorst, als de

machtigste 'leek', werd belast met het uiterlijk gezag van de kerk. Dat gezag was daarvoor, juridisch, bij de Rooms-Katholieke bisschoppen. Het ging in Luthers geworden streken over naar vorsten, de graven, de evangelische rijksridders en de magistraten van de rijkssteden. Zij allen oefenden het 'Landesherrliches Kirchenregiment' uit. In die constellatie was er ook vaak als een trait d'union tussen de kerk en de regerende vorst, of met een adviserende taak betreffende kerkelijke aangelegenheden, door de vorst een daartoe aangetrokken hofprediker of veldprediker. In de oude, Rooms-Katholieke situatie was dat de hofkapelaan, de hofpriester, die tegelijk vaak de biechtvader van de landsheer was. Wij weten uit de geschiedenis, dat er zijn geweest die een grote geestelijke- maar politieke macht, sommigen voor of achter de schermen, hebben bezeten. Tijdens de contra-reformatie, en in diezelfde jaren, werd de Jezuïetenorde opgericht, die aan de hoven hun invloed hebben uitgeoefend ten gunste van de Roomse kerk.

Om diezelfde invloed hebben ook Rooms-Katholieke gezagsdragers die Jezuïeten uit hun omgeving geweerd. De Hertog van Alva was, bijvoorbeeld, een vijand van de Jezuïeten, 'tegen wie hij schier niet veel minder als tegen de Geuzen selve hadde.' (zie artikel Dr. L. A. M. Goossens 'De Excellente Staat van de Soldaeten', Armamentaria).

De naar de reformatie overgekomen vorsten hebben het instituut van de hof-'geestelijke' van hun Roomse collegae overgenomen. Zij stelden hofpredikers aan. Het waren predikanten uit de kerken, die zelf geen wereldlijk gezag bezaten. Ook deze hofpredikers werden vertrouwelingen van de vorst. 'Berater', die hun invloed wel hebben aangewend om kerkelijke en wereldlijke zaken naar hun inzicht door de vorst te laten uitvoeren. Zij waren echter, in eerste instantie, voor de zielszorg van de vorst en diens gezin en hofhouding (personeel). Zij waren voorganger van de huisgemeente.

Daarbij behoorden vaak ook de officieren en manschappen van het leger van de vorst. Hun voorganger en verzorger werd de hofprediker tevens. Het ligt voor de hand dat de vorst zijn hofprediker in tijden van oorlog, als hij zijn legers aanvoerde en met zijn leger te velde trok, meenam. Wij mogen dan ook aannemen, dat toen de hofprediker veldprediker geworden is en dat daarnaast, al naar de omstandigheden, andere predikanten, maar nu rechtstreeks uit de kerkelijke gemeenten, werden aangetrokken voor de protestantse geestelijke verzorging van de troepen.

Gelet op die verbinding hofprediker- veldprediker is in de praktijk gebleken dat veldpredikers, als figuur in dat aparte grensgebied tussen kerk en overheid, wel hebben gefunctioneerd als onderhandelaars, namens de kerk met de vorst, maar ook namens de vorst met andere, en zelfs buitenlandse, kerken en overheden. Omdat er vooral in politieke zin, veel contact bestond tussen de Nederlanden en, bijvoorbeeld, Duitse vorstendommen - wij denken daarbij aan Prins Willem en zijn broers - moet zeker in de begintijd ook het veldpredikerschap mede gezien worden als een instelling welke niet los kan gezien worden van het 'Landesherrliches Kirchenregiment'. Zelfs in het optreden van de fanatieke, calvinistische veldprediker Petrus Datheen.

De geboorteplaats van Datheen, Cassel, thans in Noord-Frankrijk, ligt niet eens zo ver van die van de derde reformator Calvijn. Datheen werd geboren in het jaar waarin Zwingli bij Keppel sneuvelde (1531). In de (vaderlandse) kerkgeschiedenis is deze man niet bekend geworden als veldprediker, hoewel hij als zodanig verschillende malen is werkzaam geweest.

Dr. Berkhof noemt hem een 'heftig man, die jarenlang veel invloed oefende op de kerkelijke en politieke gang van zaken in ons land'. Aanvankelijk was hij in de Zuidelijke Nederlanden. Daar kreeg Philips II in 1559 een breed front tegen zich, zelfs goed roomsen, omdat hij geen rekening wenste te houden met de vrijheden van verkregen rechten van de Nederlanden. Het Calvinisme drong van het zuiden op en 'werd verbreid door bekwame en onverzettelijke mannen, van wie verscheidene hun opleiding in Genève hadden ontvangen. 'Er werd, allereerst in de zuidelijke gewesten, een geest van radicalisme en doodsverachting vaardig

over de gemartelde hervormden'. Datheen was één van hen. In 1552 vluchtte hij en stichtte in 1562 een vluchtelingengemeente in Frankenthal in de Paltz. Na het jaar dat Karel V zijn taak overdraagt aan zijn zoon Philips II (1555) werd Genève uitgesproken de stad van Calvijn. Vandaaruit reikt zijn invloed naar Lapland, Schotland, Nederland, Duitsland, Hongarije en Polen. 'So entstand durch Calvins umfassende Wirksamkeit ein Gesamtprotestantismus von einem römischen Kirche anlichen universalen Ausmass und Herrschaftswillen.' (Von Loewenich).

De invloed daarvan in de Nederlanden was duidelijk te bespeuren in het grote Calvinistische (gereformeerde) zelfbewustzijn, de vrijheidszin en durf van de stedelijke kooplieden. Wij denken daarbij aan de handel, hoe zij schepen over alle wereldzeeën uitstuurden, waarmee tegelijkertijd hun overtuiging tot aan verre stranden werd uitgedragen. Zij waren het ook die met hun gewapende convoien predikanten, of andere kerkelijke ambtsdragers meezonden. Weer in dezelfde lijn als vorsten hun veldpredikers met legereenheden mee lieten trekken. In die jaren, de beginjaren van de tachtig-jarige oorlog tegen Spanje, in Frankrijk, van de strijd van de Hugenoten (1562-1598), van de Bartholomausnacht en de Parijse bloedbruiloft (1572), ging het vaak hard tegen hard. Datheen heeft binnen de calvinistische kerk in wording in de Nederlanden veel constructieve arbeid verricht. Een catechetisch leerboek dat door Paltzer theologen was samengesteld, de Heidelbergse Catechismus, werd in hetzelfde jaar dat het leerboek uitkwam (1563) in het Nederlands vertaald. Een Psalmberijming van Datheen, welke in 1566 uitkwam, is in de Nederlandse calvinistische kerken tot 1773 gebruikt. Datheen beschikte over verschillende internationale contacten. Hij was veldprediker zowel in de Nederlanden als in het buitenland. De Keurvorst Frederik III van de Paltz spoort hem aan een leidinggevende plaats in de bevrijdingsstrijd van West Vlaanderen in te nemen. In 1566 zocht hij hulp bij Graaf Egmond. Hij kreeg daarvoor aanbevelingen van de Keurvorst. Bij Watzelos, in Frans Vlaanderen, werden de bevrijdingstroepen verslagen. Bij Graaf Brederode, die eerst de leiding had van de strijd tegen Spanje, werd Datheen veldprediker. Hij blijft dat tot de troepen bij Austruweel worden verslagen.

Daarna werd hij in de Paltz bij de zoon van Frederik III, Hertog Johan Casimir, veldprediker. Met diens troepen trekt hij naar Frankrijk om de Hugenoten in hun strijd te helpen. In 1568 is Datheen weer terug. Dan is de vrede van Longjumeau gesloten en komt hij in dienst bij Prins Willem van Oranje. Zijn functie kunnen wij het best typeren als adviseur en helper. Datheen deed het vooral om de nationale bevrijdingsstrijd onder de leiding van de Prins te steunen en tegelijkertijd de reformatie in calvinistische geest te stimuleren.

De Prins, door zijn geboorte Luthers, werd in Rooms-Katholieke geest in Brussel aan het hof van Karel V, opgevoed. In 1566 als hij gevlucht is uit de Zuidelijke Nederlanden, omdat zijn leven gevaar liep, en in Duitsland is, wordt hij Luthers.

Hoewel hij en Datheen op dezelfde wijze denken en met overgave zich inzetten voor de nationale bevrijding van de Nederlanden hebben zij totaal verschillende standpunten over de godsdienstige zaken, die spelen. De Prins was en is gebleven de man van de verdraagzaamheid en de godsdienstvrijheid. Ook toen hij in 1573 naar het Calvinisme overging. Datheen was onverzettelijk tegen allen die niet Calvinist waren als hij. Zelfs de Luthersen, toch reformatorische christenen, wantrouwde hij. Ook de tolerantie van het humanisme, dat in de Nederlanden door Erasmus was verdedigd, zou bij zowel de Prins als verschillende vooraanstaande mannen van het verzet, worden voorgestaan. Maar in 1568 leek de zaak van de Prins, het verzet tegen Spanje, er zo slecht voor te staan en had de Prins zoveel zware tegenslagen te incasseren, dat Datheen als diens afgezant naar de Evangelische steden, Zurich, Bazel, Bern en Schaffhausen in Zwitserland ging om deze te bewegen de vrijheidsstrijd der Nederlanden financieel te steunen.

Later, in 1574, ging hij opnieuw naar Zwitserland.

Dat was nadat hij als veldprediker van Lodewijk van Nassau meetrok met de troepen in een veldtocht die eindigde in de slag bij Mook. Over zijn arbeid als veldprediker is ons niets overgeleverd. Wij krijgen de indruk dat zijn aandacht vooral voor de vorst en de vraagstukken waar deze voor werd geplaatst, het meedenken met deze voor de bevrijding van de Nederlanden, zijn werk ook bij de troepen in het veld heeft gekarakteriseerd. Hij is ook telkens weer hofprediker bij de Keurvorst Frederik in Heidelberg, zowel in 1570 als in 1572. Daarnaast was hij in 1572 voor Prins Willem van Oranje commissaris in kerkelijke zaken voor Holland en Zeeland. Als de Prins Datheen in 1575 tot zijn hofprediker te Delft wil benoemen weigert hij die functie te aanvaarden. Hij blijft bij de Keurvorst tot diens dood in 1576. De streng Lutherse zoon, Lodewijk, die zijn vader, de Keurvorst opvolgt, ontslaat Datheen. Een andere zoon van de Keurvorst, Hertog Ernst Casimir, met wie hij eerder ten strijde trok naar Frankrijk, om de Hugenoten daar te helpen, stelde hem tot veldprediker aan en voor de tweede maal trekt hij ook naar Frankrijk.

In diezelfde tijd moet hij geregeld contact met de Nederlanden en de Prins hebben gehad. Hij bleef pogen ten aanzien van overheid en kerk zijn onverzoenlijke calvinistische inzichten geaccepteerd te krijgen.

B. A. Bos noemt Datheen een streng kerkelijk-calvinistische legerpredikant die van geen enkel toegeven met betrekking tot de Rooms-Katholieken en de religie-vrede, door Prins Willem nagestreefd, wilde weten.

Veldpredikers en Synoden

Voor een karakterisering van het veldpredikerschap in de laatste decennien van de 16e eeuw en de eerste van de 17e eeuw kunnen wij stellen, dat meer en meer de Kerk tracht zeggenschap te krijgen over de veldpredikers, Het is een gevolg van een streven naar een overheersende en bevoorrechte positie van de Calvinistische kerk in die jaren. Ook al werd door diezelfde Kerk toen de Overheid de 'Voedsterheer' van de Kerk genoemd. Men vond, dat de Overheid voor de Kerk diende te zorgen en binnen bepaalde grenzen een 'Ius circa sacra' had.

Evenzeer wilde de Kerk geheel onafhankelijk zijn van de overheid, zeker wat betreft de leer en de tucht.

Toch bleef de verhouding tussen Kerk en Overheid onduidelijk, met gevolg dat er ernstige verwickelingen ontstonden. De positie van de veldpredikers, in die niet-verbeterde verhoudingen' was daardoor ingewikkeld.

In 1590 handelt de Zuid-Hollandse Synode over 'Veldt-predikanten'. De Vorsten en Graven benoemden zelfstandig hun legerpredikanten. De Synode bood de Prins en de Staten een aantal predikanten aan. De Synode nam daartoe eerst predikanten uit de grote steden. Die konden dan worden opgeroepen. Dat systeem werd uitgewerkt door de Synode van Leijden (1592): 'Aengaende Krijgspredicanten om eenige te moegen hebben, die bij zijne Excellentie in den leger mochten zijn, wanneer den noot der gemeijne sake sylcx zal vereijsschen, is raetsaem gevonden, dat de gedeputeerde des Synode hierop letten ende met zijne Excellentie ende den Raedt van Staten in Communicatie komen - om den besten middel te bedencken hierinne te versien, sooveel mogelijck zijn zal. Tot welcken eijnde zij oock den dienst der gemeijnen kercken van Zuijdthollandt zijne Excellentie ende haere Eedelen sullen presenteren moegen om zijne Excellentie in allen gevalle des noodich zij de bij beurten allen moegelijcken dunst te bewijzen, waervan de voorsz gedeputeerde met de classe synodale oock sullen delibereren om tzelve met orde te moegen geschieden'.

Al eerder diende een zaak tegen een veldprediker op een Synode. Het betrof een Ds. Jacobus Bloomsteen, die als 'veldpredicker onder capitein Luijt ende onder den Veldtheer den graaf van Hohenloo werkzaam was'.

Het begon op de Synode te 's-Gravenhage (1583) terwijl de Synode te Gouda (1589) uitsprak, dat 'belangende de redicanten, die voor de soldaten zijn een ijegelick van deselve hem onder eenige classe ten bequaamsten moeten voegen volgende de kerckenordeninghe'. Omdat in het begin alleen de Kerk in Zuid-Holland de Prins van veldpredikers voorzag, werd geprobeerd ook de Kerken in de andere provinciën voor eenzelfde systeem te activeren:

In 1592, tijdens de Synode van Leijden moeten de deputaten 'zijne Excellentie bidden aen de kercken in de andere provinciën in deese gemeijne sake, om tselve mede te willen doen aen te houden'.

Later richtte zich de Kerk van Zuid-Holland zelf tot de Kerken elders. In 1597 kwamen er ook twee veldpredikers 'uijt de quartieren van Gelderland ende Overijsel', in 1602 was er één uit Friesland en in 1603 uit Groningen.

Dat betekende niet dat de aanwijzing van predikanten vlot verliep. Ook niet toen men een loting invoerde. Niet iedere gemeente wilde zijn predikant voor het veldpredikerswerk enige tijd afstaan. Ook wezen Kerken op de moeilijkheid predikanten te leveren omdat er een tekort aan predikanten in de gemeenten was. Dan gebeurde het, blijkens de Synode-verslagen, dat bepaalde predikanten zich voor het veldpredikerschap meldden bij de Kerk, die om hun slechte reputatie, 'eenen rouwen wandel', niet acceptabel waren. In de ene provincie niet als veldprediker gehandhaafd, in een andere provincie dook een hardnekkige veldprediker weer op. Theodorus Valck, in Zuid-Holland ontslagen, ontving, zo lezen wij elders, gage van 'den Faendels' te Boerstange en Bellingwoldsterijl, ondanks zijn goddeloze leven, ook daar. Uiteindelijk sprak de Classis Rolde uit dat deze veldprediker 'onbequaam wort geachtet toffen dienst der kercken'.

De kerken zijn ook van het eerder ingenomen standpunt, predikanten uit de steden als veldprediker aan te wijzen' afgestapt. Als er geen stadspredikanten voldoende beschikbaar waren, zo bepaalde de Synode van Schoonhoven (1597) dat 'in sulcken ghevalle ijemandt van den plattenlande ghenomen mach worden, welverstanede dat men geven en neme, dan die bequaam ende wel begaeft sijn'. Hier bewaakte de Synode de kwaliteit.

In de acte van de Synode van Nimwegen (1606) werd aan de Nationale Synode 'te bedencken gegeven'. . . 'offniet raetsaen' zou zijn, 'dat Beekere bequame predikanten gestelt worden, derwelcker ampt sij het leegher alle jhaeren te volghen ende met Gods woordt te onnerwijsen. . .'. Van een voorbereiding op de arbeid van de veldprediker was in die jaren nog geen sprake. Een bekwame, begaafde predikant in een gemeente, werd ook geschikt geacht voor het veldpredikerschap. Niet altijd was de beoordeling van de Kerk gelijk aan die van de officieren (commandanten) van het leger. Aanvankelijk was de dienstperiode van de veldpredikers. In het door de Synode ontworpen systeem, slechts twee maanden. Dat werd een jaar. We krijgen echter de indruk dat er ook veldpredikers waren, die op verzoek van de militaire overheid veel langer dienden. Zij waren niet aan een gemeente verbonden en stonden buiten de kerkelijke organisatie. Zolang de grens tussen Kerk en Overheid niet duidelijk was getrokken was dat mogelijk. De Kerk ging bovendien naar nog een ander standpunt overhellen: om van de verschillende bezwaren tegen het korte dienstverband af te zijn, ook omdat de Kerk met een tekort aan predikanten te kampen had, en de Kerk bemerkte dat de korte dienstperiode van de veldpredikers niet de gelegenheid bood om ingewerkt te raken, kwam de gedachte één of meer veldpredikers in lang verband werkzaam te laten zijn.

Wanneer er geen predikanten beschikbaar waren is wel geprobeerd ziekentroosters, dus geen geordende predikanten, in te schakelen.

Rondom de eeuwwisseling (1600) was er dan een predikant die als eerste in vaste dienst trad, die leiding ging geven aan het werk van de veldpredikers. Het was Wittenbogaert, die bij de staf van Prins Maurits werd benoemd, aan wiens werk als veldprediker wij in een volgend hoofdstuk speciale aandacht moeten besteden. De veldpredikers hadden niet alleen hun werk bij de militairen die geregeld op veldtocht gingen. Even belangrijk was hun werk als de

militairen in garnizoenen lagen. Dan was daar tevens de plaatselijke gemeente, waarbij zij aansluiting konden vinden. Was het in 1588 nog zo, dat Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland vrij waren, toch werd die vrijheid zeer bedreigd. Er heerste grote onderlinge verdeeldheid, en op het gebied van de financiën was er wanorde. Het gebeurde meer dan eens, dat de soldaten gingen muiten. Prins Maurits en van Oldenbarneveld hebben in die jaren militair- en bestuurlijk naar meer stabiele toestanden toegewerkt. `De overtuiging van de nauwe samenhang van krijgskunde en economie behoeft niets af te doen aan onze bewondering voor Maurits' uitzonderlijke gaven als militair en organisator'.

`De voornaamste maatregelen die Prins Maurits nam, waren het regelmatig excerceren, de legering in winterkwartieren en de systematische bestudering en beoefening van de bouw van verdedigingswerken.

Maar de uitvoering van dat alles was alleen mogelijk op een gezonde financiële basis. Terwijl de Spaanse krijgsvorsten voortdurend te kampen hadden met muitende en plunderende soldaten wegens soldij-achterstand kon Maurits zijn soldaten prompt iedere tien dagen doen betalen, daardoor blijvend op hen rekenen ook zonnodig voor schansgraafwerk, zich streng houdend aan het plunderverbod en een tegemoetkomende houding verwachtend van de steden, waarin hij garnizoenen legde, nu de burgerij in plaats van geplukt en gemolesteerd te worden wel voer bij hogere opbrengst der indirecte belastingen en de particuliere verdiensten uit de inkwartiering. Zie (J. en A. Romein).

De maatschappelijke verheffing van de militairen in het algemeen heeft ertoe meegewerkt dat ze meer werden opgenomen in de samenleving. In de garnizoenen behoorden ze met hun gezin tot de plaatselijke gemeenten, voor zover ze tot het calvinisme waren overgegaan en vielen daarmee automatisch onder de geestelijke verzorging door de predikant van zo'n gemeente. Moeilijker was het voor de militairen uit het buitenland. `Maurits vocht met een huurleger van vreemdelingen, waarin zelfs het merendeel der officieren uit Duitsers, Fransen, Zwitsers, Engelsen en Schotten bestond' (Romein). Later hebben Duitse, Lutherse officieren wel meegedaan om in kleine garnizoensplaatsen Lutherse gemeenten stichten. Maar dan zijn er naast de Calvinistische Staatskerk, ook nog andere kerken als die van Remonstranten en de Doopsgezinden. En de Rooms-Katholieke Kerk heeft ook in de Noordelijke Nederlanden, ondanks de calvinistische reformatie, steeds nog leden gehouden.

Dat er voor die Rooms-Katholieke soldaten toch ook predikanten te velde aanwezig waren blijkt, onder anderen, uit een bericht over het beleg van Ostende (5 juli 1601-22 september 1604): `De soldaten van binnen (Ostende) claecheden Beer over gebreck van predicanten overmits geen van de Nederlantsche Natie daer en was om ijemant te troosten, daer ter emtrarie den nart soe veel papen ende monnicken in tleger hadde, dattet te verwonderen was, ende hoe seer die alomme buijten ende binnen de approchen liepen om de heuren wat goets voor hun doot te zeggen'. Wij lezen verder; `Over Benige dagen waren uijt Zeeland binnen Oisteijnde gecommen twee predicanten om de soldaten wat te vertroosten'. Pas veel later blijkt dat voor die buitenlanders ook een eigen geestelijke verzorging was. Maar dan is het al 1678, als daarover geschreven wordt door een veldprediker naar de classis van Amsterdam. Hij klaagt over `het geestelijke gehalte', nu de soldaten van de Nederlanden het in materieel opzicht zoveel beter hebben gekregen: `Godsdienstzin moet men zoeken bij de regimenten van de Engelsen de Schotten en de Ieren. Niet bij onze eigen mensen, uitgezonderd de Lutheranen en de Paapschen'.

Veldprediker Johannes Wttenbogaert

De Synode van de Calvinistische Kerken in de Nederlanden in het bijzonder die in Zuid-Holland hadden doorgevoerd dat er geregeld predikanten voor het veldpredikerschap werden genomineerd. Degenen, die opgeroepen werden, om met het leger van Prins Maurits mee te gaan, deden dat voor twee maanden. Zo kwam in 1599 Johannes Wttenbogaert op,

Utrechenaar van geboorte, student theologie, onder anderen in Genève bij Calvijn en Bern, predikant in Utrecht en in 1590 predikant in Den Haag. In Den Haag zijn de twee grote mannen: Prins Maurits en Oldenbarneveldt. Deze laatste heeft er de hand in gehad dat Wttenbogaert naar Den Haag was gekomen. Hij hield diensten in de oude kapel van de Hollandse graven op het Binnenhof, de 'kapelle van St. Marie ten Hove'. Omdat hij de Franse taal goed beheerste leidde hij de diensten in het Frans, voor de Franse uitgeweken reformatorische christenen. Ook kwam daar Maurits met zijn hofhouding geregeld. Op aandringen van Louise de Coligny, de echtgenote van Prins Willem, wordt de godsdienstige en taalkundige opvoeding van Frederik Hendrik, toen acht jaar oud, aan Wttenbogaert opgedragen.

De predikant, in de Haagse society zo zeer gewaardeerd, werd uit die kring weggeroepen voor het veldpredikerschap. Prins Maurits wenste het zo. De man, die al eerder vermelde veranderingen in het leger doorvoerde, wenste dat er chirurgijns voor de zieken en gewonden meetrokken. Hij wilde ook veldpredikers. Wat elders gebeurde, zien wij ook hier: een soort van hofprediker moet nu ook met de Prins mee op veldtocht. Het moet voor Wttenbogaert een enorme overgang zijn geweest uit de Haagse gemeente naar het toch altijd ruwe krijgsbedrijf. In 1599 volgt hij het leger naar Bommel. Voor twee maanden zou hij dat werk doen. Het werden acht jaren, dat deze ietwat schuchtere en fijnzinnige man onderweg was met de soldaten en vertoefde achter schansen en in kampementen. De hofmeester van Willem Lodewijk gaf een realistische beschrijving van de toestand waarin Wttenbogaert terecht kwam: 'De kogels, die de vijand op de toren mikte, vlogen over mijn tent, die ik, bij gebrek aan herberg, in de stad moest laten oprichten. Met zijn grof geschut deed Mendoza grote schade in de stad, zodat velen armen en benen, zelfs het hoofd verloren'.

Gedurende de gehele veldtocht was Wttenbogaert in het kamp. Toen de twee maanden om waren wilde Maurits hem als veldprediker houden, ook omdat hij de Franse soldaten kon toespreken in hun eigen taal.

Hoewel de Haagse kerkeraad er niets voor voelde, stond ze de predikant nog één maand af. Maurits trok zich daar niets van aan. Hij hield zijn veldprediker de gehele veldtocht, nog zes maanden.

Op een dag was hij met de dokter de loopgraven ingegaan om gewonden te helpen verbinden en toe te spreken. Hij was erbij dat een kogel de schedel van een musketier vermorzelde. Op een andere dag hield hij op verzoek van de kolonel van een afdeling Friese soldaten, die geen eigen veldprediker hadden, een toespraak, gezeten op een stoel onder een boom. Een kogel uit één van de kartouwen van het fort schoot de boom juist boven zijn hoofd weg, zodat hij als het ware begraven werd onder de takken. De soldaten dachten niet anders dan dat hij dood was, maar hij bleek ongedeerd te zijn gebleven. Wttenbogaert is ethisch niet verantwoorde dingen die in het leger gebeurd waren, niet stil voorbij gegaan. Zo vergreep een ritmeester zich aan het leven van iemand, door hem in drift overhoop te steken. Wttenbogaert klaagde de ritmeester aan. Dat wekte wel de woede van die ritmeester op, maar daar trok hij zich niets van aan. Hoewel Maurits en Willem Lodewijk er eerst tegen waren namen Oldenbarneveldt en de Staten Generaal het besluit dat de vijand in Vlaanderen op eigen grondgebied zou bestookt worden. Wttenbogaert ging met Prins Maurits mee. Op zondag 2 juli zou Wttenbogaert een kerkdienst te velde voor het prinselijke leger leiden. Hij kon niet bij de troepen komen omdat de vijandige legers onder Albertus van Oostenrijk tussen Ostende en Maurits' legermacht waren getrokken. Daarom hield Wttenbogaert een dienst in het huis, waarin de Staten Generaal, Oldenbarneveldt en de leden van de Raad van State hun intrek hadden genomen. Ondertussen woedde de slag bij Nieuwpoort in alle hevigheid. Lang hing de overwinning van het Staatse leger aan een zijden draad. Onder aan een lange brief, waarin hij zeer uitvoerig ingaat op wat er allemaal gebeurde bij Nieuwpoort schreef hij: 'Messieurs', je ne scay si je veine ou si je songe, quand je pense comment Dieu en un moment nous a comme

ressusité's des morts' . Uit die tijd dateerde ook het aandringen van Prins Maurits dat Wttenbogaert zich zou los maken van zijn Haagse gemeente en als veldprediker in vaste dienst beschikbaar zou blijven voor Prins Maurits en diens troepen. Zelf gaf hij er de voorkeur aan terug te gaan naar de gemeente, maar tenslotte heeft men hem overtuigd dat hij bij het leger moest blijven, al werd op zijn verzoek bepaald, dat hij wel als predikant aan de Haagse gemeente gebonden bleef.

Van toen aan leidde hij een zwerversbestaan. Hij volgde de Prins naar Rijnkerk, Meurs, Zeeland en Den Bosch. Dan was hij na een periode van een half jaar weer even thuis. Vervolgens ging hij naar Grave, Ostende, Hoogstraten, Den Bosch. In 1604 was hij weer thuis. Het leger was in de winterkwartieren. Toen het wat beter weer werd ging hij naar Willemstad, Aardenburg, Sluis en Ostende. In 1605 naar Antwerpen, Bergen op Zoom en Deventer. In 1606 naar Doesburg, Zutphen, Deventer, Wezel, Lochem en Gorede. De belegering van Groede kostte hem bijna het leven. Hij liep door de belegeringswerken met de secretaris van de Prins. Opeens gaf deze hem een duw en sprong zelf opzij. Secretaris Meiander had een flikkering op de wal gezien en begrepen dat een schot op hem was gemunt. De kogel ging tussen hen door en verbrijzelde de rechterarm van een soldaat, die achter hen liep. Een tweede schot volgde, toen ze bezig waren de ongelukkige te helpen. In die jaren van Wttenbogaerts veldpredikerschap was hij te midden van de officieren en manschappen. Hij was met hen ook in zeer gevaarlijke omstandigheden. Hij hoorde en zag veel van wat er in de soldatenwereld gebeurde. Dat wat hem als niet juist voorkwam, laakte hij openlijk, zonder de zedenmeester of de moreelsoffitier uit te hangen. Het werd hem wel verweten dat hij niet meer deed om orde en tucht in het leger te bevorderen. Hij reageerde daar eens op met: `Die over wanorde bij het leger klagen weten weinig van wat de krijg in heeft, en hoe bezwaarlijk het nagaan in manuscript is van soldaten kloosterjuffers te maken. De orde te handhaven was mijn werk niet. Aan vermaningen liet ik het niet ontbreken'. Wraak en weerwraak stuitte tegen zijn christelijke overtuiging. Toen Maurits uit wraak, omdat de vijand voor Ostende Hollandse schipbreukelingen had vermoord, twaalf gevangenen in het gezicht van Den Bosch liet ophangen, kwam alles in hem daartegen in opstand. Zo zelfs, dat hij zijn ontslag aanbood. Oldenbarnevelt hield hem daarvan terug en Maurits wilde er niets van weten. Zo is hij dan als veldprediker aangebleven. Wttenbogaert was zo vaak lang te velde, dat zijn vrouw Anna thuis het in haar eenzaamheid - het huwelijk van Wttenbogaert was kinderloos - het soms heel moeilijk had. Hij zal wel geschreven hebben vanuit de verschillende bivaks, maar geen enkele van deze brieven is bewaard gebleven. Goede vrienden trachtten haar alleenzijn te troosten.

Zo schreef Arminius aan haar:

Ik ben voor uw echtgenoot minder bekommert dan gij, Wees echter niet al te bedroefd. Gij vraagt misschien, waartoe wordt juist mijn man tot dit werk geroepen? Als ik u daarop antwoordde, zou men mij van pluimstrijkerij kunnen verdenken. Bedenk alleen dat een heer, die vele dienstknechten heeft en aller bekwaamheden kent, wel weet, waartoe hij ieder van hen gebruiken moet. Ik zal niet nalaten den Heer voor hem te bidden. Daar zijn vele vrome zielen in Den Haag en elders, die dikwijls de zegen van zijn arbeid hebben genoten, tot versterking van hun gemoed, dezen zullen niet vergeten, wat zij aan hem verplicht zijn, en God zal de vurige gebeden van zovelen niet versmaden. Bedenk hoe dikwijls hij gevaarlijk ziek is geweest, bij de dood af, en hoe genadig de Heer hem heeft gespaard. Vertrouw dat de Heer voor hem zorgen zal om veler wil, en neem het niet kwalijk, dat Hij veel eist van hen, die Hij veel heeft gegeven. Hebt gij u daarom niet dikwijls verblijd met reine vreugde? Ik meen ja, dan zou ik zeggen: Óf uw man moest niet zijn die hij is door gaven van Christus, of gij moet zijn afwezigheid met lijdzaamheid dragen. . . .' In mei 1605 stierf de vrouw, die als vrouw van een veldprediker zoveel huiselijk geluk heeft moeten opofferen.

In 1614 was Wttenbogaert weer in het leger. Het was bij het beleg van Gulik en de veldtocht naar Kleef. Dat is de laatste maal dat Wttenbogaert als veldprediker optrad. Er ontstond een verwijdering tussen de Prins en zijn veldprediker. Later heeft de man, die eerst door de Prins zo hoog werd aangeslagen, om veiligheidsredenen niet alleen Den Haag, - maar zelfs de Republiek moeten ontvluchten. Na de dood van Maurits is hij teruggekeerd.

Veldprediker Cornelis Beuckelaer

Voor een typering van het veldpredikerswerk, tegen het midden van de 17e eeuw, maken wij dankbaar gebruik van een geschrift, dat een veldprediker Cornelis Beuckelaer, 'Bedienaer des H. Evangeliums tot Veere', samenstelde en dat in 1646 te Middelburg werd uitgegeven. In dagboekvorm wordt verslag gedaan 'van 't ghene in 't jaar 1645 sooin 't Leger als in alle d'Optochten, en in sonderheijdt van dien Notabel Tocht en Marche van Sijn Hoogheijdt den Prince van Oraengien van Oost-Eeckeloo na Hulst, gepasseert is. Midstgaders De Beschrijvinghe van de Belegeringhe/ende Veroveringhe van de Stercke Staat Hulst, met deze navolgende Forten'. Dan volgen de namen van 30 fort en redouten. Een preek, van grote lengte, met uitweidingen over de veldtocht en de zege, volgt dan: 'Op-weckinghe der Danckbaerheijdt aen God over deze sijne weldaden'. Niet alleen aan God wordt lof en dank gebracht. Het gehele boek is ook een getuigenis van aanhankelijkheid en eer aan 'den Prince van Oraengien'.

Hoewel de titel van het geschrift nergens nader wordt verklaard, mag worden aangenomen dat ook in die titel: 'Schrick van Vlaenderen en Brabant' met respect wordt getuigd van de krijgsprestaties van Frederik Hendrik. Er had nog aan kunnen worden toegevoegd: Limburg, want deze Prins van Oranje heeft vele steden in die drie gewesten op de Spanjaarden veroverd. In die jaren kreeg hij daarbij steun van Franse troepen. Duidelijk wordt in die jaren, hoe bij calvinistische predikanten de geestelijke leiders van het gewone volk, en dat volk zelf, de Prinsen van Oranje in steeds hoger aanzien komen. Dat wordt reeds duidelijk bij de inleiding: 'den naem vonden Persoon, die dit alles bijeen ghestelt heeft, hebbe ick versweghen, en niet dorpen sijn E. consent sijnen naem uijt-drucken, vertrouwe evenwel also dese Beschrijvinge sal dienen ter Beren God, tot reputatie van onsen Staat ende sijn Hoogheijdt'.

Het journaal geeft een nauwkeurig overzicht van wat tijdens de veldtocht dagelijks gebeurt. Hoe het leger komt bij lege dorpen en stadjes, waar het mannelijk deel van de bevolking is weggetrokken en vrouwen en kinderen in de kerken en op kerkhoven afwachten de dingen die komen zullen: 'Dondagh 1. October, d' eerste plaatse daar wij zijn aen gekome is geweest een dorp genaemt Maerendeze/inde kercke lagh alle het gevluchte goet van de lantlieden: deze kercke alsoo die om goede consideratien sauve-garde hadde van sijn Hoogh wiert niet gespoheert. In de kercke voorde wij liggen een naeckte vrouwe/die men wijde van honger gestorven te zijn/de Boeren van het dorp waren gevlucht.'

En verderop wordt nog meer verhaald over de dorpen en de mensen daar, zoals de troepen van de Prins ze aantreffen. Alles is duidelijk geregistreerd door een meetrekkende veldprediker: '... darna door een Dorp genaemt Schelderoode/gefegen op een seer hogee verhevene plaatse als een Bergh/vol boonren en struellen. Op 't Kerck-hof van dit Dorp vonden wij in 't midden vande nacht soo veel Vrouwen en kinderen van dit Dorp en omliggende Landt/dat men se niet tellen en konde: dese vrouwen en kinderen schreijden Beer bitterlijck/. 't Was een droevigh spectacel om aen te schouwen/ende verdrietigh ghekarm te hoorent men versocht Haer dat sij inde kercke souden gaen/alhoewel die kercke bij na te kleijn was voor alle die vrouwen ende kinderen/maer die vrouwen konde men niet bewegen inde kercke te gaen/vreesende (gelijck sij seijden) dat de Fransoijzen souden komen/en verbranden dan de kercke. Wat men ter contratie geseijt heeft/heeft men evenwel haer daer toe niet kunnen persuaderen/dan wanneer

ick haer met soo veel vriendelijke woorden als ick konde ghebruijcken/hebbe voorgehouden de genade en barmhartigheijdt van onsen Prince, sijn goet naturel/sijne gewoonlijcke mededogentheijdt midtgaders het Woord/dat namentlijck/ men met de ghevangenen seer discretelijck soude handelen/dat de vrouwen in't minste geen leet en soude geschieden/dat men haer met een Trompetter oft Tambour soude naer Gendt Benden/doen hebben sij/verstaende uijt Benige wat dienst ick bekleedede bij d'Heer van Beverweerd/mij gelooft/ende zijn alle als lammeren nade kercke ghegaen/ende hebbe ghebeden die haer bewaarden/sorghe te dragen dat niemant inde kercke Boude komen/ op dat zij van eenige/door oneerlijcke woorden off daden niet en werden bejegt/waer door eenige blame over ons leger souden mogen komen. Ick en kan niet uijtspreken hoe die vrouwen mij doen gesmaeckt en omringht hebben: handen ghekust/en met tranen met gemaeckt hebben: mijn herte brack/mijn tranen braken mij wijt/'t verdriet te sien/en het droevigh gheschreij van die onnozele vrouwen en jonghe kinderen te horen.' De veldprediker was dus intermediair tussen leger/legerleiding en de (krijgs)gevangenen. Hij handelt in de geest van den Prins.

De Fransen zijn ook in Vlaanderen opgetrokken om de troepen van de Prins te steunen. Door een vreemd misverstand zijn de prinselijke troepen op een gegeven moment op een Franse legereenheid gaan schieten. Zij meenden met de vijand te maken te hebben. Dan volgt de aantekening dat de Fransen bericht sturen: `Nous Bommes de l'Armee du Marechal Gaffion'. De troepen van de Prins houden dan onmiddellijk op met schieten en `heeten hen wellecom; die oorloghe veranderde in Blijdschap; wij excuseerden ons dat wij op hun gechargeerd hadden; zij hadden een Trompette vooruit moeten sturen'.

Dan volgt:

`Daer was groote droefheijdt/onder alk dat uit chargeren den Capiteijn van de Garde van de Fransoijsen Beer gequetst/welcke doen gereputeert wiert een van de vaillantste soldaten van `tLegher van de Fransoijsen. Men gaf dadelijck order aen een Boet Chijrurgijn na de quetsuere te sien/gelijck op staende voet geschiedt is/ende is sijn Ed. ghebracht aen 't Logement van sijn Hoogheijdt. Men bevondt dat sijn been niet en was geheel gebroken/ maert de pijp aen d'een zijde ontstucken geschoten ende gemorselt/hebben gesien dat den Chijrurgijn aen wederzijden aen 't ghesende vleesch snijdende/stucken van de pijp/ende de musquet-koghel/die daer noch in was/uijt ghehaelt heeft. Ende salsoo sijn Ed. een extreme pijn lijdende/Beer lamenteerde/en God aenriep/hebbe sijn Ed. met goetvinden van D. Goethals/Predicant bij sijn Hoogheijdt/in deser manieren in 't Fransch aengesproken: Dat sijn Ed. doch wilde patientie hebben, sijn oogen niet op menschen, maer op God wilde slaen, sonder wiens wille niet een haijr van ons hoeft konde vallen: dat God soo wonderlijck alles stuert door sijne Providentie dat die God lief heeft, alle dingh helpt tot goet: dat sijn Ed. nu sijn ooghen niet moette slaen op die Instrumenten die onnoselick en onwetende dit gedaen hadden, maar op God de Heere, die na sijn rechtvaerdigh oordeel ons om onse sonden t' huijs besoeckt.

Als ook sijn Ed. dese en diergelijcke woorden/om hem te vermanen ende te vertroosten/voorhiel/op soodanighe vriendelijcke wijze als ick konde/soo sloegh sijn Ed. sijn oogen op mij ende seijde/Estez-vous le Moine de Monsieur d'Estrada? Dat is/Zift ghij den Munnick van d'Heer Estrada; die bij sijn Ed. waren antwoorden hem/dat ick was den Predicant bij d'Heer van Beverweert/soo keerde sijn Ed. sick tot mij seggende/Je vous prie parlez pas a moi. Dat is/ick bidde u spreek mij niet aan. Verbonden zijnde heeft men sijn Ed. gheleijt inde Carosse vanden Grave van Soms/ende is alsoo met ons Leger gevoert na 't Landt van Waes'.

Op die `Sondagh 1. October' vermeldt de dagboekschrijver niet dat er een kerkdienst is gehouden. Wel over de voorgaande zondagen:

`Den 17. ende 24. dito is het Hooghweerdigh Heijligh Avondmael des Heeren/Soo bij sijn Hoogheijdt als in verscheijde andere Regimenten/daer het gevoechelijck en met stringtinghe konde geschieden/ende soo heeft ons God een Tafel bereijdet voor d'ooghen onser vijanden,

Psch 23 het spijt van onse weder-partijders/die in haar eighen landt dat hebben moeten aensien'. Met waardering wordt door de veldprediker ook vermeldt: `Sijn Hoogheijdt heeft oock vernieuwt het Placaat van het schendigh vloecken en lasteren vanden Name Gods, en 't selve aen Palen in alle Quartieren doen af%geren'.

Als de stad Hulst is ingenomen volgt, min of meer terzijde, een aantekening over een `Predicatie'.

Naar wij aannemen was dat niet de dankdienst en lange predikatie die in extenso in het boekje is opgenomen. Daar staat, en weer met die speciale notitie over Zijne Hoogheid: `Den 5. dito op Sondagh/na dat op eenighe plaetsen/insonderheijdt bij Sijn Hoogheijdt/de Predicatie is gedaen/soo ist Garnisoen uit Hulst na Antwerpen, volghens de vorighe Conditien hen toegestaen/vertrocken: maer den Gouverneurs/met zijn Bagagie en suite/is vertrocken naer Gendt'.

De verovering van de stad Hulst wordt door de veldprediker gezien als een bevrijding, niet alleen van de Spaanse onderdrukker, maar ook van de Roomse overheersing. Een bevrijding tevens bereikt met hulp van de troepen van de Roomse Franse Koning, die, evenals de Prins van Oranje, de vrijheid van godsdienst bevorderde.

Dadelijk wordt orde op zaken gesteld om de `ware', calvinistische, godsdienst in de veroverde stad ook gepractiseerd kon worden. De veldpredikers doen voorstellen om predikanten, uit hun midden, het werk in Hulst te doen beginnen. Ook stellen zij een rooster voor de diensten op, waarin ze broederlijk, bij toerbeurt, zullen voorgaan:

`Alsoo het voor al nootsakelijck was dat den waeren Godsdienst wedee ghepleeght soo hebben den 17. dito de Gedeputeerde Hooghmogende Heeren Staeten Generael der vereenichde Nederlanden neffens Sijn Hoogheijdt te velde, tot dienst en stichtinghe vande Kercke en Ghemeijnte der staat Hulst, noodigh geacht te versoecken Johannem Acronium, Johannem Goethals, Nathan Vogelesanck, Cornelium Beuckelaer, Petrum Saevicum, Vincentium Bargeum, Mathiam Posselium, Bedienaren des Goddelijcken Woordts alhier in 't Leger, om waer te nemen ende t' exerceren het Ministerium van Gods heijlige Woordt binnen de voorsz staat, tot dat bij hare Hoogheijt orden daer op sal zijn Bestelt, & C, en is de Magistraet ghelast de ghemelte Ministers in haren Dienst gezen hinder noch belet te doen, noch ghedoghen ghedaen te worden, ende soo hem ijemandt hier tegen quame 't opponeren is d'Heer Goeverneur aldaer geauthoriseert en versocht gheworden de behulpelicke handt aan de voorghenomde Predicanten te bieden, teneijnde bare goede meenighe ten dienste van Gods Kercke hier inne mochte naghekomen worden.

De voorgemelde Predicanten hebben met malkanderen orden/voor den Godsdienst binnen Hulst te plegen/ghestelt/en Boet ghevonden dat voor eerst den Dienst aldaer sal worden ghedaen van D. Johannes Acrenius en Petrus Leonicus/respective Ministers van Wagheningen in Gelderlandt/en Veere in Zeelandt; d'andere Predicanten hebben beloofd dezelve tijdelijck door Gods hulpe te verlossen'.

Als dan de veldprediker Ds. Cornelius Beuckelaer de preek hield, in de denkdienst voor de bevrijding van de stad Hulst, hebben degenen, die tegenwoordig waren wel veel geduld moeten opbrengen. Het was niet een kort en populair toespraakje tot de soldaten. Breed gaat de predikant in op hoe de Here God, door de Prins en zijn leger de overwinning heeft gegeven. Iets van het latere: `God, Nederland en Oranje', klinkt erin door, al staat toch de lof en eer aan God bovenaan.

Uitgelegd wordt: `Waer in den Lof en Danckzegging Goden bestaet'. In vijf punten wordt dat breedvoerig uitgemaakt:

- I Dat wij God prijsen en grootmaken en hoogh estimeren en houden in suclken achtighe als hij weerdig is;

- II Dat wij ons verheugen en verblijden over de weldaden Gods, in sonderheijdt over deze grote victorie; In een vermaeckinghe in middelmatige dingen dat wij eten van het Vette, en drincken van het Soete, en groot blijdschap maken: `Doch dewijl dese Wegh Beer glibberich is/ ende dat hem de menschen nergens in meer besondight dan in vreughde en weelde, Bestaet deze Blijdschap in geestelijcke Vreughde.
- III Dat wij Gods Deughden aan een ijegelijck vercondigen, sijnen Roem wijdt luijdtbaer maken; alle sijne groote Wonderen; Sijn grote Macht; Sijn groote Rechtveerdigheijdt; Sijn groote Goedheijdt; Sijn groote Wijsheijdt.
- IV Dat wij Roemen over de Weldaden Gods en deze victorie, en belachen en bespotten de vijanden van Gods Kercke die haer welvaren benijden en met haer spotten- (hier weidt prediker uit en wijst er op dat ze eerst werden uitgescholden voor: Rebellen, Geuzen, Canaille van Volck, Botte Hollanders, Plompe Boeren, Betarde Broecken, Kaeskoopers. Maar toen de Prins van Oranje kwam werd het anders).
- V Dat wij metter daet, met geheel ons leeven met ziele en lichaem, en aldat in ons is God loven en dancken.

De preek eindigt met de opwekking, `dat wij den werden godsdienst trouwelijk betrachten' . De veldprediker heeft de Prins en de troepen in het realisme van de veldtocht, tijdens regenbuien, bij het zwoegen in de modder, begeleid. Hij was tijdens de strijd bij de soldaten en vooral daar waar de gewonden vielen en mensen sneuvelden. Hij was daar met het Woord en het Sacrament. Hij kwam op voor gevluchte vrouwen en kinderen, hij pleitte voor barmhartigheid. Zijn boodschap, niet alleen in de dankdienst, was sterk beïnvloed door de Geest van de Reformatie, en was, in de overwegend Rooms-Katholieke omgeving, toch steeds gekleurd door de afweer van en het getuigen tegen Rome. Met recht kan men spreken over protestantse Geestelijke verzorging.

Het Veldpredikerschap met instructies van de kerk

De Reformatie, die eerst het karakter van een beweging had, kreeg in de tweede helft van de 16e eeuw steeds meer vastliggende structuren. Er kwam in de Nederlanden een reformatorische calvinistische kerk, die verschillende voorrechten van de overheid wist te verkrijgen. In calvinistische zin, met een theocratisch denken van Calvijn op de achtergrond, ook al bleef de kerkgemeenschap' nog lange tijd een instituut van een minderheid, in deze kerk, afgescheiden van de overheid, zich boven die overheid stellen.

Formeel richtte die overheid, en ook de Prinsen van Oranje, zich naar die calvinistische kerk. In de werkelijkheid werd in de Nederlanden de verdraagzaamheid gepraktiseerd. Er was een betrekkelijke godsdienstvrijheid. Niet-calvinistische kerken en stromingen werden geduld, de ene keer meer, dan weer wat minder, en soms met wat reserve en argwaan bejegend.

Wat het veldpredikerswerk betreft zijn er enige zaken in boven-omschreven sfeer, welke duidelijk in die jaren na Prins Willem en Datheen, naar voren komen.

In de verhouding van de calvinistische kerk tot de overheid wil de kerk steeds duidelijker de plaats en taak van de veldprediker als `kerkelijk' profileren. Tot dan waren het de edelen (de vorsten), en de militaire commandanten, die voor zichzelf, hun staf en ook voor hun soldaten, tijdens de veldtocht, een kerkelijk ambtsdrager aantrokken. Het was een zaak dus van de wereldlijke overheid die een predikant benoemde en instrueerde. In feite bleef het vaak nog wel zo, toch probeerde de kerk meer vat te krijgen op zijn eigen predikanten en hen een taakomschrijving mee te geven. Aanleidingen waren er genoeg, als veldpredikers door hun leer, en vooral hun leven, zich niet meer acceptabel hadden gemaakt voor de kerk, of ook wel voor het leger.

De tucht oefening van de kerk had niet steeds succes als de militaire overheid de legerpredikant handhaafde. Competentie-kwesties brachten vele kerkelijke vergaderingen er toe bepaalde uitspraken te doen over het optreden van door de militaire overheid aangestelde veldpredikers, en ook over de arbeid van de veldpredikers in het algemeen. In de acte der Provinciale Synode van Utrecht van 1692 staat: D^o Correspondens Gelaiae heeft dese Christel. Synodus voorgedragen 't geen in sijn E. Synodus laatstleden was verhandelt en geresolveert omtrent 't waarnemen van den legerdienst, tenderende tot weeringe, soo veel mogelijk, van alle klachten omtrent deselve; voorlesende exactis iustius Synode art. 32, behelsende Beker project ten fine voorn.t en in den legerdienst te observeren: versoekende met een, als daar toe gelast van sijn principale, dat dese Chrijstel. Synodus met de Synodes van Gelderland in dese Big geliefde te conformeren. De Christel. Synodus gemelte project gehoon hebbende bedanckt D^o correspondens ende E. Synodes Gelriae voor deze communicatio, neemt hetselve aan en wind goed dat 't door dd. `Deput. aan resp. Glassen Bal worden bekend gemaakt, en van woord tot woord in deze acten geinsereert, lujdende dit prefect als volgt:

Voor eerst, voor yder Pred.t in 't bysonder.

Art. 1.

Een Pred.t. na 't leger gaende moet weten voorsim met synodale commissie en polityke acte, het ware dat bij extra ordinaire uytogt van Benige Regimenten uyt een guarnisoen tot het een of ander exploit, een Pred.t uyt sulck een stad of mest gelegen Classis wierde versogt, welke als dan, in opsigte van 't kerkel. , sal konnen bestaan met een commissie van Depp. Synodi, en ordinaire Gedep. den des selven Classis. En die sonder kerckelijke commissie word bevonden in 't leger gegaen te sijn, Bal voor sijn classis of oock wel voort Synodus censurabel sijn.

Art. 2.

Een Pred. t. ordinairo mede in 't leger gedeputeert, Bal in 't leger sig ten eersten aangeven bij de Ed.Mog.Heeren Gedeputeerden te velde, om te vernemen welke Regimenten hij Bal bedienen, het ware dat bij sijn aankomst in 't leger haer Ed.Mog. daar nog niet present waren: wanneer het hem Bal vrijstaan Big provisioneel te voegen bij diegene, welke hem versoecken.

Art. 3.

Bij de Regimenten gekomen zijnde, sal bij de gesette bedestonden des morgens en 's avonds, met voor en na psalmen te zingen naerstelijck onderhouden.

Art. 4.

Sal hij des Sondags en Woensdags voor de middag een predicatie doen.

Art. 5

Sal hij in deze predicatie bysonder daar mede op toe leggen, dat de sonden, die de legers onderworpen sijn, worden bestraft, ende tegen gestelde deughden aangepresen.

Art. 6.

Indien 't leger op een van die dagen in marsch begrepen ware, sal dese dienst daags daaraan geschieden, te weten, soo 't leger sig alsdan neergeslagen heeft.

Art. 7.

Sal des Heren Nachtmaal tweemaal in de veldtogt worden gehouden, en Bal de Predikant voor aleer hij 't selve bedient, na de ledenmaten der gereformeerde religie vernemen, haar attestatiën afmyschen, en vermanen op die wijze, als bij de kercken gebruyckelijck.

Art. 8.

Dog andender sulcke wierden gevonden, welke voorgaven ledematen te sijn en 't selve evenwel met ordinaire attestatien niet konden doen blijken, sal de Pred.t bij de commanderende officieren van compagnien, onder welke sij gehoren, of bij andere geloofwaardige

getuygen ondersoeck doen of sij leden der kercke zijn of niet, en sig oock in handel en wandel als sulke hebben gedragen.

Art. 9.

Sal vóór 't houden van 't H. Avondmaal een voorbereidingspredicatie, volgens loffelijke gewoonte der kercken, worden gedaan.

Art. 10.

Sal oock de siecken en gequetsten bij de resp. Regimenten besoecken, en na voorval en vereysch van Baken gebeden doen.

Art. 11.

Sal aantekeninghe houden van kinderen, die gedoopt worden, alsmede van ledematen die aangenomen worden op voorgaande belijdenisse des geloofs, of met attestatie aankomen.

Oock van ontfang en uytgave der aalmoesen, in een register, te laten bij de Regimenten. Art. 12.

Geen pred.t sal iemand in ondertrouw opnemen als volgens het egtreglement, insonderheit reflexie nemende, wanneer de bruyd elders woont of laatst gewoont heeft, dat als dan ter plaatste de proclamatien geschieden.

Waarbij gevoegt wort dat niemand sal mogen ondertrouwen als met consent van ouders en vrinden.

Bezien wij dit stuk even nader, dan blijkt dat de instructie voor de legerpredikant van de Kerk uitgaat en niet van de Staat. De legerpredikant moet voorzien zijn van de nodige papieren, waarmede hij zich kon legitimeren. Heeft hij die niet en doet hij toch dienst in het leger, dan kon hij gestraft worden vanwege de Kerk. Behoudens in geval van nood.

Hij moet zich correct melden bij de legerautoriteiten. Zijn werk wordt in details omschreven.

Preken vooral tegen de specifieke legerzonden. Legerdeugden moet hij aanprijzen: moed, dapperheid, ridderlijkheid, beleid, trouw, enz.

Hij bedient de sacramenten: doop en avondmaal.

Merkwaardig genoeg kwam in datzelfde jaar 1692 in de Nederlanden een instructie voor veldpredikers tot stand, uitgegeven door een Provinciale Synode, dus door de Kerk, als in het buitenland, in Brandenburg-Pruisen Koning Frederik I, dus de overheid, een instructie voor veldpredikers uitgaf. Ook gaf diezelfde koning opdracht tot de bouw van de eerste garnizoenskerk en het samenstellen van het eerste Feldgesangbuch.

Het veldpredikerschap in de Nederlanden, en ook daarbuiten, kwam in die jaren vanuit de situatie, waarin predikanten, hun kerken en hun overheden deden wat praktisch noodzakelijk was voor de godsdienstige zorg van militairen in het veld, naar de bezinning op de taak en verantwoordelijkheid. Het veldpredikerswerk is gebleven. Tot op de huidige dag verkeert de veldprediker in dat bijzondere grensgebied tussen kerk en overheid.

Lijst van geraadpleegde literatuur

- Vierhonderd jaar. Legerpredikant B. A. Bos
- Herleefd verleden. Een halve eeuw protestants-geestelijke verzorging in de Nederlandse Strijdkrachten (1914-1964) met enige beschouwingen voor de militaire geestelijke verzorging in de eeuwen daaraan voorafgaande A. T. W. de Kluis (niet uitgegeven).
- Appèl, orgaan van de Nationale Christen Officieren Vereniging. 57e jaargang no. 5, juni 1962.
- Geestelijke Verzorging Koninklijke Landmacht, Ontstaan en eerste ontwikkeling. Dr. L. A. M. Goossens.
- Raakvlakken en Breuklijnen, Domineeswerk in een grensgebied van Kerk en Overheid.
- Kompendium der Kirchengeschichte. Dr. Karl Heussi.
- Geschiedenis der Kerk. Dr. H. Berkhof.
- Het Evangelie tussen pacifisme en geweld, Dr. R. U. Witteveen.
- Geschiedenis van Europa, Prof. Dr. H. A. L. Fisher.
- Erflaters van onze beschaving, Jan en Annie Romein.
- De lage landen bij de zee, Jan en Annie Romein.
- Friezen zwischen Waffen, Reinhard Gramm.
- Die Evangelische Militarseelsorge im alten Osterreich, Wilhelm Kuhnert.
- Schrick van Vlaenderen en Brabant. D. Cornelius Beuckelaer (1646).
- Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618, Dr. J. W. Pont.
- Johannes Wittenbogaert en zijn tijd, H. C. Rogge.
- Zwischen Katholizismus, Calvinismus und Okumenismus, Jan A. Roskam - artikel in Martin Luther Jahrbuch 1977.
- Grundzuge der Kirchengeschichte, Hans van Schubert.
- The Dutch Revolt, Geoffrey Parker.